

עדי פרוש - "אשמתו של אדיפוס ומשפטו של אורסטס: חוק מוסר ותפקידו של בית המשפט בשתי טרגדיות יוניות"

עדי פרוש "אשמתו של אדיפוס ומשפטו של אורסטס: חוק, מוסר ותפקידו של בית המשפט בשתי טרגדיות יוניות", הוצאת נבו, התשע"ט-2019, 188 עמ'

מקובל להבדיל במחקר המשפטי המכונה 'ספרות ומשפט' בין משפט כספרות, לבין משפט כספרות. משפט כספרות עושה שימוש בדרכי המחקר הספרותיות לשם ניתוח כתבים משפטיים כאילו היו יצירות ספרותיות. כך למשל בודקים חוקרים את משלבי הלשון בהם משתמשים שופטים/ות בפסקי דינם כדי להצביע על דעות קדומות ו/או השקפות עולם ספציפיות. זרם פמיניסטי טען כי ניתן לראות בפסקי הדין העוסקים באונס/הטרדה מינית את השקפת השופטים/ות על הדרך 'הצנועה' בה צריכה אישה להתנהג (לפחות בעבר). לעיתים אף מגלה הסגנון כיצד הואשמה במרומז הקורבן בהתנהגות שהביאה עליה את התוצאה. חוקרים אחרים בודקים כיצד עם השנים משתנה סגנונו של השופט מחיובי לשלילי או להיפך (ע"י בדיקת המופעים של הערות נגטיביות בפסקי דינו).

התחום השני הוא משפט כספרות. כאן מנסים החוקרים לבדוק כיצד מתואר בית המשפט כספרות היפה לגווניה. כידוע, אינספור יצירות ספרות עוסקות בענייני משפט למיניהם, החל מהטלת אשמה

וביצוע גזר דין, ועד להליכים מסחריים פשוטים והסכסוכים בעטיים. השופטים, בעלי הדין, העדים, החוק, אכיפתו למעשה, כל אלו מתוארים בפרוטרוט. אין לך יוצר בכל תקופה ואיזור גיאוגרפי שלא עסק במשפט. במקרא למשל יש שלל עצום של אלו. נזכיר רק את גירוש אדם וחווה מגן עדן, משפטי המוות של עכן ונבות היזרעאלי, ואפילו מכירת מגרש (ירמיהו) והקמת זרע למתים (בועז ורות). החוק והמשפט מופיעים ביצירותיו של שקספיר, בטרגדיות היווניות, בדון-קישוט של סרוונטס, באופרות למיניהן, ולמעשה בכל יצירה משמעותית ידועה. היצירות עוסקות בכל מרכיבי המשפט, מתייחסות לתפקידיו החברתיים, מעיינות בשאלות המטרידות את המשפטנים והציבור כאחד, ולעתים מבקרות אותו קשות (די אם ניזכר בביקורתו של ויקטור הוגו ב-'עלובי החיים' על קשיחותו ואכזריותו של החוק הצרפתי בימיו).

ספרו של עדי פרוש, עוסק במשפט בספרות, ובנקודה מצומצמת יחסית. הוא דן בשתי טרגדיות יוניות מפורסמות, העוסקות שתיהן בשאלות של מוסר, חוק, אשמה והיחס ביניהם. המעניין הוא כי למרות הזמן הרב שעבר (ליתר דיוק כאלפיים חמש מאות שנה), עדיין לא נס ליחן. השאלות מטרידות ומסקרנות היום כפי שהיו אז.

הפרק הראשון בספר הוא מבוא למשפט ולתיאטרון באתונה הקדומה (ליתר דיוק, המאה החמישית לפני הספירה). באופן מפתיע אנו מגלים כי שני המוסדות הללו היו קרובים זה לזה הרבה יותר מאשר כיום. כך למשל למדים אנו כי לא היו שופטים מקצועיים באתונה. השופטים היו אנשים מהשורה שנבחרו על ידי הגרלה מדי שנה בשנה. כל אזרח חופשי זכאי היה להיות שופט והוא זה שישב גם בדינם של המכובדים באזרחי העיר. בניגוד לשיטת המושבעים היכולה להיראות לנו קרובה לכך, לא היה שופט ו/או מומחה שהנחה אותם. דהיינו, הם היו השופטים והמושבעים כאחד.

לא רק זאת אלא שמספר השופטים היה גבוה בהרבה מהמקובל. בבתי המשפט שדנו בהריגה ללא כוונה, ישבו רק חמישים ואחד שופטים. אולם ברוב הסכסוכים דנו מאות שופטים אם לא אלפים. את סוקרטס למשל דן למוות בית משפט שהורכב מחמש מאות שופטים.

הפרק הראשון בספר הוא מבוא
למשפט ולתיאטרון באתונה
הקדומה ... באופן מפתיע אנו מגלים
כי שני המוסדות הללו היו קרובים זה
לזה הרבה יותר מאשר כיום.

בנוסף, ההליך היה אדוורסרי לעילא ולעילא, והשופטים לא נטלו בו כל חלק. לא היו חקירות נגדיות, לא היו שאלות הבהרה לעדים, ולא הייתה אפשרות לפנות לבעל דין. אם בכלל הגיבו השופטים, היה זה לעתים בקריאות גנאי או שבח, מעין קריאות ביניים בפרלמנט /ואו בהצגות בהן הקהל לוקח חלק. כל המשפט היה מבוסס על 'מופע' הצדדים, העדים, באי כוחם, והנאומים. נקל להבין כעת את חשיבות הרטוריקה בחינוך האתונאי, שכן דבריו והופעתו של האזרח האתונאי היו חשובים להפליא לעתידו והצלחתו.

בפרספקטיבה זו, ברור לנו הקשר בין התיאטרון למשפט באתונה. המשפט עצמו היה מעין במה תיאטרלית בה יש יתרון מובנה וברור לשחקנים הטובים והמצטיינים (ולאו דווקא לאומרי האמת). הצגה חזותית כזו יכולה אולי להסביר את אהבת האתונאים למשפט ואת 'המשפטיזציה' של החברה באתונה שהיו לה כמובן גם מתנגדים.

המשפט עצמו היה מעין במה תיאטרלית בה יש יתרון מובנה וברור לשחקנים הטובים והמצטיינים (ולאו דווקא לאומרי האמת).

חזינו כיצד המשפט היה מעין 'תיאטרון', אולם גם הכיוון הנגדי נכון. הטרגדיות היווניות הוצגו באור יום ובשטח פתוח לקהל עצום (לפעמים עד ששה עשר אלף מקומות). העלילה הייתה בדרך כלל פרשנות המחזאי לסיפור מיתולוגי המוכר על ידי כולם. שוב ושוב נקטע סיפור המעשה על ידי המקהלה שנתנה הסברים והערות. השחקנים פנו לעתים לא זה לזה אלא דווקא לקהל מתוך רצון לשכנעו. הקהל הגיב מפעם לפעם כנגד או בעד מה ששמע וראה. בניגוד לתיאטרון המודרני שמטרתו בעיקר לבדר ולעורר חשיבה, התיאטרון באתונה היה מעין אולם משפט שבו ניסו היוצרים להביע את דעתם ואמונתם על שאלות הרוח עולם. יושם לב שאותם 'שופטים' אזרחים בבית המשפט היו הצופים בהצגות התיאטרון ופה ושם שמעו שאלות דומות.

במסגרת שעליה הצבענו עכשיו, מנסה מחבר הספר לדון בשתי טרגדיות מן הידועות והמפורסמות. הראשונה היא 'אדיפוס המלך' של סופוקלס, והשנייה היא 'נוטות החסד' של אֵייסכילוס. עלילת

אדיפוס המלך ידועה. בקליפת אגוז, הורי אדיפוס התבשרו כי בנם היילוד יהרוג את אביו וישא את אימו לאישה. מחוסר ברירה הוא נשלח להריגה כתינוק, אך הרועה שהיה צריך להורגו חמל עליו. מהגורל לא ניתן להתחמק ואחרי גלגולים שונים הרג אדיפוס את אביו (בסכסוך דרכים מטופש למדי), הציל את העיר תבאי, נשא את אימו (אלמנת אביו) לאישה, והוליד איתה מספר ילדים. כשהתבררו מעשיו, עיוור את עצמו, ועזב מנודה וחסר כל את העיר. פרוש מתרכז בשאלת אשמתו המשפטית של אדיפוס. מדוע אשם אדיפוס במשהו, שואל פרוש? הרי את אביו הרג כהגנה עצמית ובכל מקרה לא ידע כי הוא אביו. את אימו נשא לאישה בלא לדעת על גילוי העריות שבכך. ממילא מדובר בשוגג ולא במזיד, ולכן לכאורה אין כאן פשע מצידו. אולם בכל המחזה אין כלל ספק באשמתו, מדוע?

פרוש איננו הראשון השואל שאלה זאת. רוב המלומדים שלפניו ניסו להסביר זאת על ידי הקביעה כי המשפט האתונאי היה 'משפט תוצאתי'. קרי, במשפטים עתיקים רבים מקובל שהמניע והמחשבה אינם רלוונטיים. מה שקובע הוא התוצאה. ברגע שנגרם רצח אב וגילוי עריות, אשמתו של אדיפוס ברורה. לטענתם, הדרישה ליסוד נפשי היא דרישה היסטורית חדשה יחסית, ולא הייתה ידועה באתונה.

כנגד טענה זו יוצא פרוש חוצץ ומנסה להוכיח כי אשמתו של אדיפוס היא מוסרית בעיקרה. עצם העובדה כי הרג את אביו וחטא בגילוי עריות עם אימו, היא היא הפוגעת בו. האשמה המשפטית היא מינורית. עובדה היא כי אדיפוס כלל לא עומד למשפט, אלא עוזב את העיר מרצונו. חיזוק לתיזה זו מוצא פרוש בטרגדיה נוספת פחות ידועה הקרויה 'אדיפוס בקולונוס' ועוסקת בשנותיו האחרונות של המלך העיוור. על ידי כך מנסה פרוש להראות כי תפיסת החוק והמוסר של האתונאים לא הייתה רחוקה מתפיסת המוסר בת ימינו.

פרוש מתרכז בשאלת אשמתו המשפטית של אדיפוס. מדוע אשם אדיפוס במשהו, שואל פרוש? הרי את אביו הרג כהגנה עצמית ובכל מקרה לא ידע כי הוא אביו. את אימו נשא לאישה בלא לדעת על גילוי העריות שבכך.

בצורה דומה חוקר פרוש את הטרגדיה השנייה - 'נוטות החסד'. במחזה זה רוצות אלות הנקם בדמו של אורסטס. זאת משום שזה הרג את אימו קליטימנסטרה אשר הרגה את אביו אַגְמֶמְנוֹן אשר שחט את בתם איפגיניה - אחותו של אורסטס. בסופו של דבר מתנהל משפט שבו אלות הנקם מסכימות להצטרף לשלטון ולהפוך לחלק מהרשות השופטת (במקום לנקום באופן מידי ואפילו חייתי). גם כאן יש למחבר פירוש משלו לטרגדיה. לשיטתו, טרגדיה זו משקפת את הטענה כי יש צורך במוסד בית המשפט כגורם שיכול לעצור את השרשרת המטורפת של גאולת דם וגאולה שכנגד.

האמת היא שקשה כיום לדעת באמת מה הייתה כוונת המחבר בטרגדיה יוונית זו או אחרת. אבל מהנה מאוד להתפלפל על כך, ולקרוא על כך. מומלץ לכל מי שמתעניין בתרבות אתונה הקדומה ומסתקרן לדעת על המשפט ששרר במה שמכונה כיום ערש התרבות המערבית.